

CASTRA ET CANABAE LEGIONIS. ORGANIZACJA PRZESTRZENI I ADMINISTRACJA CYWILNYCH OSIEDLI PRZY RZYMSKICH OBOZACH LEGIONOWYCH*

Agnieszka Tomas
Uniwersytet Warszawski

ABSTRACT

CASTRA ET CANABAE LEGIONIS: ORGANIZATION OF SPACE AND THE ADMINISTRATION OF CIVILIAN SETTLEMENTS ADJACENT TO ROMAN LEGIONARY CAMPS

The lands controlled by the army are frequently described by scholars as the ‘military territory’, ‘Militärland’, ‘territoire militaire/legionnaire’ or ‘militärisches Nutzland’, while epigraphic evidence uses the terms *prata* or *territorium*. Their size, function, and legal status are the subject of debate among scholars. In this paper some questions are raised concerning these lands, understood in three basic ways; (1) the sector of a border remaining under the military control of a legion (borderland), (2) the area or areas used and controlled by the unit within the entire province (military territory), and (3) the territory outside the camp (legionary territory). Following this, the author discusses problems regarding military and civil administration, civil settlements near the military bases, settlement duality, the organization of the extramural space and its limitation, as well as the role of some public buildings and religious features.

Key words: Roman army, Roman frontier studies, *limes*, *canabae*.

Słowa kluczowe: armia rzymska, archeologia rzymskiego pogranicza, *limes*, *canabae*.

Tereny bezpośrednio otaczające rzymski obóz legionowy, stanowiące obszar analogiczny do terytoriów miast cywilnych, w literaturze przedmiotu dość powszechnie określa się mianem *territorium legionis*¹, czyli „terytorium legionu”. Termin *terri-*

---

* Niniejszy artykuł powstał dzięki stypendium Fundacji Lanckorońskich z Brzezia. Autorka wyraża wdzięczność za możliwość odbycia stypendium w 2015 r. w Londynie.

¹ F. Bérard, *Territorium legionis: camps militaires et agglomérations civiles aux premiers siècles de l’empire*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 1992, 3, s. 80. O terminie *territorium* i jego zastosowaniu

torium legionis jest jednak tak naprawdę potwierdzony zaledwie jedną inskrypcją z czasów Aleksandra Sewera². W źródłach epigraficznych w kontekście wojskowym pojawiają się natomiast inne łacińskie pojęcia – *prata legionis/cohortis* oraz po prostu *territorium*³. Czasem *prata legionis* i *territorium legionis* uważa się za terminy równoznaczne, stanowiące określenie ziem zaspokajających podstawowe potrzeby jednostki⁴. Niezależnie od nazewnictwa, tereny otaczające jednostkę wojskową były przez nią kontrolowane i użytkowane oraz zasiedlone przez ludność cywilną wykonującą zadania usługowe dla wojska. Rozmiary, status administracyjny i prawny oraz zarząd tego terytorium, podobnie jak kompetencje legata legionu i prefekta obozu dotyczące cywilnego osadnictwa w okolicach obozu, budzą od dawna kontrowersje wśród badaczy⁵.

***

W dyskusji toczonej na temat terytoriów kontrolowanych przez wojsko należy wyraźnie rozdzielić trzy problemy badawcze związane z tą tematyką. Wiążą się one z trzema ujęciami przestrzennymi: (1) odcinek pogranicza pozostającego pod

---

zob. P. Leveau, *Territorium urbis. Le territoire de la cité romaine et ses divisions: du vocabulaire aux réalités administratives*, „Revue des Études Anciennes (Bordeaux)” 1993, 95/3–4, s. 463–466.

² CIL III 10489, 222–235 r.; A. Mócsy, *Il problema delle condizioni del suolo attribuito alle unità militari nelle province Danubiane* [w:] *I diritti locali nelle province romane, con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo* (Convegno intern. Acc. Lincei, 1971), Rome 1974, s. 435–355, s. 347.

³ N. Hanel, *Zur Frage des so genannten „Militärterritorium“ in Niedergermanien* [w:] *Imperium und Romanisierung. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich*, Hrsg. A. Rubel, Konstanz 2013; P. Kovács, *Territoria, pagi and vici in Pannonia* [w:] *Studia Epigraphica in Memoriam Géza Alföldy*, eds. W. Eck, B. Feher, P. Kovács, Bonn 2013.

⁴ A. Schulten, *Das territorium legionis*, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie” 1894, 29/4, s. 514; H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945*, Cologne–Opladen 1960, s. 63; A. Mócsy, *Zu den prata legionis* [w:] *Studien zu den militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Südwestdeutschland*, Hrsg. E. Merten, „Bonner Jahrbücher” 1967, Beihefte, 19, s. 211–213; D.J.P. Mason, *Prata legionis in Britain*, „Britannia” 1988, 19, 168f.; F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 84; zob. N. Hanel, *Zur Frage des so genannten „Militärterritorium“*, s. 82–83.

⁵ Zarząd wojskowy, bezpośredni przez czynnych wojskowych lub pośredni poprzez weteranów, zaproponował Th. Mommsen, *Die römischen Lagerstädte*, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie” 1873, 7; a za nim A. Schulten, op. cit., s. 506; A. Mócsy, *Zu den prata legionis...*; idem, *Il problema delle condizioni...*; H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland...*, s. 72; C.B. Rüger, *Germania inferior: Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit*, Köln 1968, s. 72; H. von Petrikovits, *Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des Römischen Reiches* [w:] *Actes du VIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Constanza, 9–15 septembre, 1977*, București–Paris 1979. Krytykę tej koncepcji przedstawił F. Vittin-hoff, *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris*, „Chiron” 1971, 1, s. 304; idem, *Das Problem des Militärterritorium in der vorseverischen Kaiserzeit* [w:] *Atti del convegno internazionale sul tema: I dritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni quiritiche del suolo*, *Accademia Nazionale dei Lincei*, Roma 1974, s. 122. Poparł ją m.in. F. Bérard, *Territorium legionis...*, zwł. 87ff. Odnośnie do Brytanii zob. D.J.P. Mason, *Prata legionis in Britain...*; odnośnie do Mezji zob. np. A.G. Poulter, *Townships and Villages* [w:] *The Roman World*, vol. 1: 388–410, ed. J. Wachter, London 1987.

kontrolą armii, (2) rozległy obszar użytkowany przez jednostkę w obrębie prowincji oraz (3) ziemie bezpośrednio otaczające obóz, podlegające dowódcy jednostki⁶. Dla ułatwienia użyję odpowiednio terminów: (1) pogranicze, (2) terytorium wojskowe, (3) terytorium legionowe⁷.

Odcinek pogranicza wzdłuż arterii wodnej lub lądowej, będący pod kontrolą militarną danej jednostki lub jednostek, stanowił w przypadku granic rzecznych pewien odcinek rzeki (*ripa*), a w przypadku granic lądowych – ufortyfikowany odcinek lądu (*limes*). Relacje między dowództwem legionu a oddziałami pomocniczymi stacjonującymi na danym odcinku nie są wcale jasne, a świadectw takiego podporządkowania jest niewiele⁸. Nie są zatem jasne także relacje między jednostkami w odniesieniu do otaczających je ziem.

Ziemie i obiekty użytkowane przez jednostkę (terytorium wojskowe lub legionowe) stanowiły jej niezbędne zaplecze logistyczne. Jak duże mogły być takie terytoria? Ich rozmiary próbowano odtwarzać w różny sposób. Jeden z nich polegał na łączeniu na mapie punktów oznaczających miejsca znalezienia kamieni granicznych (*termini*) wystawianych między terytoriami kontrolowanymi przez jednostkę wojskową a terytoriami miast i gmin. Seria kamieni granicznych z północnej Hiszpanii wskazuje na rozległość terytoriów legionowych⁹. Ich wielkość próbowano także wyliczyć na podstawie zapotrzebowania jednostki. Według założeń Haralda von Petrikovitsa terytorium legionowe bezpośrednio otaczające obóz powinno wyżywić sześciotysięczny oddział stacjonujący w jednym miejscu, a więc – jak obliczył niemiecki badacz – byłby to obszar o powierzchni 35 km kwadratowych¹⁰. François Bérard uważa z kolei, że zwarte terytorialnie obszary mogły obejmować teren o zasięgu około 15–20 km od obozu¹¹. Victorine von Gonzenbach próbowała odtworzyć rozmiary omawianych obszarów na podstawie sieci osadniczej i rozrzutu stemplowanych materiałów budowlanych¹². Jak dowiedziono, mapy dystrybucji materiałów budowlanych ilustrują jednak raczej aktywność danej jednostki na określonym terenie niż obszar przez nią kontrolowany. Możliwe także, że cegły i dachówki były sprzedawane ludności cywilnej lub dostarczane innym jednostkom¹³.

⁶ F. Bérard omawia oddzielnie terytorium wojskowe (*territoire militaire*), które rozpatruje w kategorii ziemi użytkowej w obrębie prowincji, a odrzuca zhierarchizowane struktury kontroli poszczególnych odcinków pogranicza oraz terytorium legionowe (*territoire legionnaire*). Zob. idem, *Territorium legionis...*

⁷ F. Bérard proponuje trzy opcje interpretacji terminu *territorium*: terytorium wokół obozu pod zarządem wojskowym, terytorium *canabae* lub *vicus* oraz rozległe terytorium wojskowe, w obrębie którego znajdowały się liczne *vici*. Ibidem, s. 100–101.

⁸ Ibidem, s. 77–79; D. Baatz, *Kommandobereiche der Legionslegaten*, „Germania” 1989, 67, s. 169–170.

⁹ P. LeRoux, *L’armée romain et l’organisation des provinces ibériques d’Auguste à l’invasion de 409*, Collection de la Maison de pays ibériques, 9, Paris 1982, s. 109–114.

¹⁰ H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland...*, s. 65–66.

¹¹ F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 82–83.

¹² V. von Gonzenbach, *Die Verbreitung der gestempelten Ziegel der im 1. Jahrhundert n. Chr. in Vindonissa liegenden römischen Truppen*, „Bonner Jahrbücher” 1963, 163.

¹³ H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland...*, s. 65; G. Alföldy, *Die Verbreitung von Militärziegeln im römischen Dalmatien* [w:] *Epigraphische Studien. Sammelband*, vol. 4, Bonn 1967, s. 44–51; C.B. Rüger, op. cit., s. 56–59; F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 85.

Warto zauważyć, że akcje graniczenia zasadniczo prowadzono w przypadku wątpliwości lub sporów między sąsiadami¹⁴. Kamienie graniczne wystawiono zatem jedynie w miejscach, gdzie obszary użytkowane przez armię stykały się z terytoriami prywatnymi lub gminnymi. Co więcej, punkty te niekoniecznie należy łączyć w całość, odtwarzając zwarte terytoria, szczególnie w okresach późniejszych. Koncepcja niemieckiego badacza Friedricha Vittinghoffa mówi o tym, że ziemie bądź obiekty potrzebne armii mogły stanowić wiele eksterytorialnych punktów, gdzie znajdowały się kamieniołomy, kopalnie czy pastwiska potrzebne danej jednostce¹⁵. Niewykluczone jednak, że tak mogło się dziać wraz z postępem urbanizacji i rozwojem terytoriów miast¹⁶. W takiej sytuacji rozległe tereny kontrolowane zaraz po podboju stopniowo zmniejszałyby się wraz z powstaniem miast i gmin oraz wyznaczaniem ich terytoriów, które stykały się z terytoriami kontrolowanymi przez armię. Węgierski badacz András Mócsy uważał, że zmiana terminologii – z *prata* na *territorium* – mogła być spowodowana zmniejszaniem się tych obszarów i modyfikacjami ich struktur¹⁷. Postęp urbanizacji i kurczenie się terytoriów plemiennych oraz terytoriów kontrolowanych przez wojsko należałoby datować na czasy panowania Hadriana i jego następców¹⁸.

Funkcja terytorium wojskowego także nie jest do końca jasna. Wiele wątpliwości budzi również kwestia samowystarczalności i zaopatrzenia jednostek¹⁹. Z pewnością żołnierze zajmowali się wypasem (*pecuarii*), a terytoria wojskowe mogły dostarczać kamienia, drewna, gliny, soli czy metali. W okresie republiki i w I wieku n.e. koszt racji żywnościowych legionistów był potrącany z żołdu, a od II wieku potrącenia stopniowo zredukowano²⁰, ale prowadzenie upraw przez samych żołnierzy wydaje się raczej wątpliwe²¹. Tego rodzaju świadectwa pochodzą dopiero z III wieku. Przykładem aktywności rolniczej żołnierzy są ufortyfikowane farmy (*centonaria*) i reliefy

¹⁴ Th. Elliott, *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, (Diss.), University of North Carolina, Chapel Hill 2004, 11ff.

¹⁵ F. Vittinghoff, *Das Problem des Militarterritoriums...*, s. 113; także: F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 86.

¹⁶ O zmniejszaniu się terytoriów wojskowych pisał już A. Schulten (op. cit., s. 483); por. wątpliwości przedstawione w: F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 76.

¹⁷ A. Mócsy, *Das Problem der militärischen Territorien im Donauraum*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” 1972, 20/1–2, s. 155–156, 167.

¹⁸ A. Tomas, *Inter Moesos et Thracas. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st–6th Centuries AD)*, *Archaeopress Roman Archaeology*, 14, Oxford 2016, s. 113.

¹⁹ A. Mócsy, *Il problema delle condizioni...*; F. Vittinghoff, *Das Problem des Militarterritoriums...*, 121–122; por. H. von Petrikovits, *Militärisches Nutzland...*, s. 230; F. Bérard, *Territorium legionis...*, 85–86; P. Erdkamp, *The Corn Supply of the Roman Armies during the Principate (27 BC–235 AD)* [w:] *The Roman Army and the Economy*, ed. P. Erdkamp, Amsterdam 2002.

²⁰ Polyb. 6.39.13–15; Tac. *Ann.* I 17; J. Roth, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.–A.D. 235)*, *Columbia Studies in the Classical Tradition*, 23, Leiden–Boston–Köln 1999, s. 14–15; por. M.A. Speidel, *Roman Army Pay Scales* [w:] *Heer und Heerschaft im römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*, *Mavors Roman Army Researches*, Bd. 16, Stuttgart 2009, zwił. s. 359–360, 365–366.

²¹ F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 86. Sceny na Kolumnie Trajana przedstawiające żołnierzy zbierających zboże ilustrują raczej rekwizycje, a nie żniwa, które trudno byłoby prowadzić w czasie kampanii.

przedstawiające sceny związane z rolnictwem, na przykład scenę orki czy wspinania się na palmy, pochodzące z pogranicza Trypolitanii (*limes Tripolitanus*)²². W odniesieniu do europejskiej części cesarstwa, gdzie poświadczony jest termin *prata*, czyli łąki, samo słowo chyba najlepiej oddaje podstawową funkcję owych terenów jako pastwisk²³. W tym przypadku można przypuszczać, że działalnością okołorolniczą zajmowali się tak zwani *calones*, czyli niewolnicy żołnierzy bądź wojska²⁴. Poza aspektami bytowymi należy brać pod uwagę aspekty czysto wojskowe – konieczność kontrolowania nowo podbitych, często wyludnionych lub słabo zurbanizowanych terenów oraz potrzebę dysponowania terenem do celów treningowych, czyli posiadania poligonu, podobnie jak we współczesnych armiach. Warto jednak podkreślić, że do czasu wprowadzenia systemu *annona militaris* przez Septymiusza Sewera źródła zaopatrzenia były złożone i oparte na systemie podatków i potrąceń z żołdu²⁵, a osiedla przyobozowe pełniły przede wszystkim funkcję usługodawczą i rzemieślniczą, a nie rolniczą.

W II wieku, kiedy urbanizacja na terenach prowincji europejskich osiągnęła swoje apogeum, obserwujemy specyficzne zjawiska osadnicze wskazujące na być może zestandaryzowane rozwiązania dotyczące terenów otaczających obozy legionowe. Wokół obozu powstawało osiedle cywilne określane w materiale inskrypcyjnym jako *canabae* (*kanabae*) *legionis*, a w pewnej odległości od niego – drugie osiedle, zazwyczaj o statusie małej miejscowości (*vicus*). Zjawisko to określane jest we współczesnej literaturze jako dualizm osadniczy²⁶.

Kwestia zasięgu, statusu prawnego i administracji ziem bezpośrednio otaczających jednostkę była przez wiele lat przedmiotem dyskusji, która w latach 90. ubiegłego stulecia powróciła ponownie w związku z odkryciem lub nową lekturą napisów odnalezionych koło fortu Walheim nad rzeką Neckar w Germanii Górnej, w Regensburgu w Recji, w Carnuntum w Pannonii Górnej, a także napisu z Troesmis w Mezji Dolnej²⁷.

²² M. Reddé, *Fortified Farm* [w:] *Encyclopedia of the Roman Army*, vol. 2, ed. Y. Le Bohec, Chichester 2005.

²³ F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 86. Termin ten poświadczony jest serią inskrypcji z północnej Hiszpanii (AÉ 1946, 17, 18; 1976, 354a, 354b; 2005, 853) oraz pojedynczymi inskrypcjami z Mezji Dolnej (CIL III 13726, Abritus), Germanii inferior (AÉ 1996, 1106, S. Augustin) i Dalmacji (CIL III 13250, Biskupija).

²⁴ Frontinus *Str.* 3.2.9; Caes. *B. Gall.* 6.36; M.A. Speidel, *The Soldiers' Servants*, „Ancient Society” 1989, 20, s. 239–247; J. Roth, op. cit., s. 101–110.

²⁵ J. Roth, op. cit., s. 236–241; M.A. Speidel, *Roman Army Pay Scales...*

²⁶ Odpowiednikiem *canabae* dla osiedli przy oddziałach pomocniczych był termin *vicus* oznaczający małą miejscowość lub dzielnicę wzdłuż ulicy. Tym samym terminem określano osiedle powstające w pewnej odległości od obozu w modelu dualizmu osadniczego. Słowo *vicus* pojawia się również jako określenie części *canabae* w znaczeniu dzielnicy czy raczej kwartału wzdłuż ulic. Zob. np. L. Mrozewicz, *Ze studiów nad rolą canabae w procesie urbanizowania terenów pogranicza reńsko-dunajskiego w okresie wczesnego cesarstwa* [w:] *Novae i kultura starożytna*, red. W. Pająkowski, L. Mrozewicz, Balcanica Posnaniensia, III, Poznań 1984; D.J.P. Mason, *Chester. The Canabae Legionis*, „Britannia” 1987, 18, s. 143.

²⁷ A. Mehl, *Eine private Weihung auf kaiserlichem Boden in Walheim am Neckar*, „Fundberichte aus Baden-Württemberg” 1986, 11, s. 259–267; R. Wiegels, *Solum Caesaris. Zu einer Weihung im*

Zgodnie z proponowaną interpretacją napisów znalezionych na wzgórzu Pfaffenberg nieopodal obozu w Carnuntum granicę wspomnianych ziem mogła wyznaczać odległość jednej leugi, miary galijskiej odpowiadającej 1,5 mili rzymskiej, czyli długość 2,222 km²⁸. W tych granicach (*intra leugam primam*) znajdowałyby się *canabae*, pastwiska, a także inne obiekty ważne z punktu widzenia logistyki, na przykład warsztaty (*figulinae, fabricae*). Rumuński badacz Ioan Piso, który sporządził zestawienie topografii obozów legionowych i osiedli cywilnych, założył, że wspomniana odległość wyznaczana była okręgiem. Ziemię w jego obrębie znajdowały się pod kontrolą legata legionu, lecz mogły posiadać własne struktury samorządowe.

Interpretacja omawianych napisów i analiza topografii analogicznych osiedli przyobozowych od początku skłaniały do zadawania wielu pytań, także przez samego odkrywcę. Dyskusyjna pozostaje kwestia, czy odległość jednej leugi mierzo no od punktu, z którego tyczono najważniejsze arterie obozu (*locus gromae*), czy też od murów obozu; a może obie metody stosowano wymiennie²⁹. Ze względu na konieczność wyboru stałego, niezmiennego punktu preferowanego przez rzymskich mierniczych lepszy wydaje się *locus gromae*, ponieważ fortyfikacje mogły ulec przebudowie. Drugą wątpliwość budzi teza, jakoby leuga – miara galijska – była używana w całym *imperium*.³⁰ Poza światem celtyckim użycie leugi poświadczane jest inskrypcyjnie w Afryce, lecz dotyczy najprawdopodobniej kolonii (*Colonia Canopitana*), w której arystokracja pochodziła z Galii³¹. Kolejna wątpliwość dotyczy sposobu zastosowania tej miary. Ewentualne wyznaczanie okręgu wokół obozu wydaje się niepotrzebnym utrudnieniem, niezrozumiałym wobec linii prostych stosowanych w centuracji, rozplanowaniu obozów i miast³². Najważniejsze jest jednak to, że topografia zarówno Carnuntum, jak i wielu innych stanowisk tego rodzaju nie potwierdza użycia leugi jako miary wyznaczającej dokładną lokalizację drugiego osiedla, a w obrębie ziem wyznaczonych taką odległością znajdowały się wiejskie majątki

römischen Walheim, „Chiron” 1989, 19, s. 61–102 (Walheim); J.E. Bogaers, *Regensburger Rätsel* [w:] *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen, 1983*, Stuttgart 1986, s. 127–134 (Regensburg); I. Piso, *Die Inschriften vom Pfaffenberg und der Bereich der canabae legionis*, „Tyche” 1991, 6, s. 131–169 (Carnuntum).

²⁸ I. Piso, *Die Inschriften vom Pfaffenberg...*; idem, *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg / Carnuntum*, vol. I: *Die Inschriften*, Hrsg. W. Jobst, Römische Limes in Österreich, 41, Wien 2003, s. 12, nos. 6–11, 19.

²⁹ P. Kovács, *Consistentes intra leugam* [w:] *Epigraphica, 1: Studies on Epigraphy*, „Hungarian Polis Studies” 2000, 6, s. 43–44; C.S. Sommer, *Intra leugam. Canabae, Kastellvici und der Obergermanisch-raetische Limes* [w:] *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, eds. L. Ruscu et al., Cluj 2004, s. 312.

³⁰ Chr. Gugl, *Leugengrenze und juristischer Status von canabae-Siedlungen* [w:] *Akten des 13. Österreichischen Archäologentages. Klassische und Frühägäische Archäologie. Paris – London – Universität Salzburg vom 25. bis 27. Februar 2010*, Hrsg. C. Reinholdt, W. Wohlmayr, Wien 2012, s. 414.

³¹ AÉ 1979, 658, *Africa proc.*, Mornag: [E]x indulgentia \ Imp(eratoris) Caes(aris) Hadriani \ Aug(usti), p(atris) p(atriciae), term(inus) leugae \ Col(oniae) Canopitanae / (tria) mil(ia) pas(suum); Beschtaouch 1979, esp. 404–405.

³² I. Piso, *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus...*, s. 12; C.S. Sommer, *Intra leugam. Canabae, Kastellvici...*

(*villae rusticae*)³³. Część badaczy uważa, że leuga mogła pełnić pewną funkcję symboliczną jako metonimia dla terytorium zarządzanego przez wojsko³⁴.

Rzymski mierniczy Hyginus piszący około 100 roku n.e. podawał, że pomiary należy podawać zarówno w jednostkach rzymskich, jak i lokalnych, lecz w razie sporu rzymskie miary są bardziej wiarygodne³⁵. A zatem poświadczony epigraficznie użycie leugi na terenie Brytanii, Galii, czy Pannonii jest całkowicie zrozumiałe. Zapewne zastosowanie tej miary przez kolonistów pochodzących z wymienionych prowincji w innych zakątkach imperium – jak w przypadku wspomnianej Colonia Canopitana w Afryce – także nie powinno dziwić. Należy jednak traktować z dużą ostrożnością przenoszenie tej jednostki na grunt innych prowincji, gdzie bardziej uzasadnione byłoby zastosowanie – oprócz mili rzymskiej – jednostek miar lokalnych. Łatwiej więc wyobrazić sobie, że to rzymskie 1,5 mili uważano za mniej więcej równe 1 leudze galijskiej stosowanej zamiennie w Brytanii, Gallii czy Pannonii.

Kolejną kwestią jest status prawny ziem otaczających obóz. Podbite ziemie prowincji miały status ziem publicznych (*ager publicus*), ale mogły stanowić własność narodu rzymskiego (*dominium populi Romani*) lub cesarza (*dominium Caesaris*)³⁶. Oznacza to *de facto*, że owe ziemie nie były własnością gmin lub prywatnych właścicieli. Stosunkowo szybko ziemie prowincjonalne stały się mozaiką o różnym statusie prawnym³⁷. W przypadku terytoriów miast i gmin ziemie stanowiły własność obywateli, a więc mogły podlegać wyznaczaniu działek i granic (*limitatio*) oraz handlowi³⁸. Ziemie publiczne należały do państwa i także mogły się stać przedmiotem sprzedaży lub dzierżawy za odpowiednią opłatą (*vectigal*) bez utraty swojego statusu ziemi publicznej, ale były obciążone podatkami (*tributum, stipendium*) wprowadzonymi po podboju przez Rzymian³⁹. Na status ziem wokół bazy wojskowej wydaje się wskazywać inskrypcja znaleziona 400 m od fortu Walheim na terenie osiedla przyfortecznego (*vicus*), informująca o budowie świątyni *in solo Caesaris*⁴⁰. Wątpliwości budzi

³³ C.S. Sommer, *Intra leugam. Canabae, Kastellvici...*, s. 312, 318; Chr. Gugl, op. cit., s. 414.

³⁴ Chr. Gugl, op. cit.; M. Doneus, Chr. Gugl, N. Doneus, *Die Canabae von Carnuntum – eine Modellstudie der Erforschung römischer Lagerortstädte von der Luftbildprospektion zur siedlungsarchäologischen Synthese*, *Der Römische Limes in Österreich*, 47, Wien 2013, s. 175–186, zwł. 182.

³⁵ Hyg. 91.36–39: „[...] we must watch out (for the practices of) different regions in case we seem to be doing something unusual. For our profession will retain its integrity if we also conduct our investigations principally according to the practice of the region”; tłum. B. Campbell. Zob. B. Campbell, *The Writings of the Roman Land Surveyors. Introduction, Text, Translation and Commentary*, London 2000, s. 95, oraz notka o autorze na s. XXXV.

³⁶ Gaius *Inst.* II 7.

³⁷ J. Harmatta, *The Problem of the Juristic Conditions of Land in Pannonia* [w:] *Atti del Convegno Internazionale sul tema: I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo*, Roma 1974, 78; G. Tibiletti, *Ager publicus e suolo provinciale* [w:] *Atti del Convegno Internazionale sul tema...*, s. 100. Teren podbity nie powinien być określany mianem *ager occupatorius*; zob. G. Tibiletti, op. cit., 91ff.; P. Botteri, *La définition de l'ager occupatorius*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 1992, 3, s. 45–55; por. C.B. Rügger, op. cit., s. 63.

³⁸ A. Schulten, op. cit., s. 484–485.

³⁹ A. Orejas, *Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: civitates, tribut et ager mensura comprehensus*, „Dialogues d'histoire ancienne” 1999, 25/1, s. 160–161.

⁴⁰ *AE* 1987, 783 (A. Mehl, op. cit.).

jednak fakt, że napis sporządzono po odejściu jednostki w 188 roku, a dokładny zasięg cywilnego osiedla nie został określony⁴¹, a więc równie dobrze może chodzić o ziemię domeny cesarskiej⁴². Inny przywoływany argument na rzecz statusu ziem wokół jednostek wojskowych to wspomniana na początku inskrypcja z Aquincum informująca o budowie *balneum a solo territorio leg[ionis]*⁴³. Z treści napisu nie wynika jednak, jaki był status prawny tych ziem.

TERMINY CANABAE I VICUS A ZJAWISKO DUALIZMU OSADNICZEGO

Z racji nieustannej dyslokacji wojsk podczas kampanii wojennych osiedla ludności towarzyszącej wojsku miały charakter tymczasowy i były związane z usługami gastronomicznymi. Termin *canabae*, jako liczba mnoga słowa *canaba*, czy też jego warianty: *cannaba*, *canapa*, *canava* czy *kanaba* znane ze źródeł epigraficznych i późnoantycznych, nie pojawia się w ogóle w źródłach literackich okresu pryncypatu⁴⁴. Zdaniem węgierskiego badacza Petera Kóvacsza osiedla przy obozach i fortach (*canabae, vici*) mogły być również określane terminem *territorium*⁴⁵.

Pierwotnie słowo *canabae* mogło oznaczać tymczasowe chaty, szopy, ewentualnie budki lub magazyny handlowców, być może szczególnie z winem⁴⁶. Zdaniem niektórych badaczy termin ten należy wiązać z greckim słowem *κάν(ν)αβος* oznaczającym szkielet, rusztowanie⁴⁷. Jeden z traktatów z IV wieku o miernictwie rzymskim podaje termin *canabulae* w odniesieniu do znaków granicznych, lecz łączenie go z terminem *canabae* nie ma podstaw⁴⁸. Niezależnie od etymologii słowo *canabae* oznacza tymczasowość i lekką zabudowę⁴⁹, zapewne przeciwstawianą architekturze wojskowej.

⁴¹ R. Wiegels, op. cit., s. 85–90; F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 87.

⁴² F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 87; por. A. Mócsy, *Das Problem der militärischen Territorien...*, s. 154; contra R. Wiegels, op. cit., s. 90–97.

⁴³ Zob. wyżej, przyp. 2.

⁴⁴ Th. Mommsen, op. cit., s. 303, przyp. 4; DAGR, s. 867, tamże literatura odnośnie do źródeł późnoantycznych.

⁴⁵ P. Kovács, *Territoria, pagi and vici in Pannonia...*, s. 146.

⁴⁶ TLL, vol. III.1, s. 222–223 (*tabernacula, vicus stativis vicinus, cella vinaria, penaria*); Ernout-Meillet, s. 91 (*tente, barraques, cabarets*); DAGR, s. 867; Walde-Hofmann, s. 150 („Krämerbude beim Heer, Lagerdorf; Vorratskammer für Wein, Schuppen als Warenniederlage, Schutzhütte u. dgl.”), DÉ II, s. 59ff. („una baracca, un edificio che facilmente si può togliere”). Analizę etymologiczną przeprowadził Th. Mommsen, op. cit., s. 303–305, zwł. przyp. 5. A. Ernout i A. Meillet (zob. s. 91 i por. s. 94) wskazują na możliwy związek z terminem *capanna* oznaczającym chatę, chałupę strażnika pilnującego winnicy.

⁴⁷ Liddell, Scott, s. 874; Ernout-Meillet, s. 91.

⁴⁸ TLL, vol. III.1, s. 223; Latin. Grom.: *canbulae, uel nouercae tegulis construitur*. Termin *canabulae* tłumaczony jest jako „kanał melioracyjny będący znakiem granicznym” (B. Campbell, *The Writings of the Roman Land Surveyors...*, s. 189; J.-Y. Guillaumin, *Sur quelques marqueurs de limite dans les Libri coloniarum*, „Dialogues d’histoire ancienne” 2004, 30/2, s. 105–106 i przyp. 2), ale jego dokładne znaczenie – tak jak i znaczenie jego synonimu *nouerca* – budzi wątpliwości (Ernout-Meillet, s. 91; por. J.-Y. Guillaumin, op. cit., s. 106).

⁴⁹ Tak E. Saglio w: DAGR, s. 867.

W materiale inskrypcyjnym *canabae* pojawia się prawie wyłącznie przy obozach legionowych, nie wcześniej niż od czasów panowania Hadriana. Wydaje się, że termin *canabae* określał osiedle większe od *vicus*, składające się z dwu lub więcej *vici canabarium*, czyli kwartałów ulic, analogicznie do *vici* w miastach cywilnych⁵⁰. Nazwa osiedli pada zwykle w genitiwie – *canabae legionis illius*, czyli na przykład *canabae legionis I Italicae*, a rzadziej związana jest z określeniem geograficznym⁵¹. Takie sformułowanie poświadcza silną przynależność osiedla do danej jednostki; jeśli legion się przemieszczał, to mieszkańcy szli za wojskiem.

W miejscach, gdzie istniało zjawisko dualizmu osadniczego, drugie osiedle cywilne, położone w pewnej odległości od obozu, zazwyczaj było niewielkie i zwykle nie stanowiło kontynuacji osiedla przedrzymskiego, lecz lokalnego osadnictwa, to jest ludności przesiedlonej na tereny nieposiadające naturalnych cech obronnych⁵². Nierzadko jednak obserwuje się odstępstwa od tego modelu; w niektórych przypadkach *vici* nie było w ogóle lub istniały tylko wille, lub w okolicy istniało więcej niewielkich osiedli (np. Argentorate)⁵³. Uważa się, że znajdowało się ono już na terenie *ager tributus* vel *stipendiarius*. Osiedle typu *vicus* mogło (bądź nie) posiadać własne *territorium*⁵⁴, a po otrzymaniu praw miejskich takie osiedle mogło mieć także własny magistrat.

ADMINISTRACJA CANABAE I PROBLEM MUNICYPALIZACJI

Th. Mommsen uważał *canabae* za osiedla o charakterze wojskowym bez możliwości osiągnięcia statusu *municipium*⁵⁵. A. Schulten zakwestionował ten pogląd, widząc w *canabae* osiedla o charakterze miejskim, będące odpowiednikiem miasta

⁵⁰ F. Bérard, Vikani, canabenses, consistentes: *remarques sur l'organisation des agglomérations militaires romaines* [w:] *L'epigrafia del villaggio*, eds. A. Calbi, A. Donati, G. Poma, Collana di epigrafia e di antichità, 12, Bologna 1993, s. 67nn.; M. Tarpin, *Organisation politique et administrative des cités d'Europe occidentale sous l'Empire*, „Revue d'études antiques” 2009, 80, s. 147–148; A. Tomas, *Living with the Army, I: Civil Settlements Near Roman Legionary Fortresses in Lower Moesia*, Warszawa 2017, s. 15.

⁵¹ O. Bohn, *Rheinische Lagerstädte*, „Germania” 1926, 10, s. 29–30; F. Vittinghoff, *Die rechtliche Stellung...*, s. 299.

⁵² H. von Petrikovits, *Kleinstädte und nichtstädtische Siedlungen im Nordwesten des römischen Reiches* [w:] *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters*, Hrsg. H. Jankuhn [= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, 3. Folge, 101], Göttingen 1977, s. 94–96; W.J.H. Willems, H. van Enckevort, *Vlpiā Noviomagvs – Roman Nijmegen. The Batavian Capital at the Imperial Frontier*, JRA Supplement 73, Portsmouth 2009, s. 21–22 (Germania inferior: brak kontynuacji); Sz. Bíró, *Die zivilen Vici in Pannonien*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, 131, Mainz 2017, s. 38–39, 217–218, 249–252, 378–379, nr 126 (Pannonia: kontynuacja osadnictwa prawdopodobnie tylko w przypadku *vicus* przy obozie w Vindobona).

⁵³ F. Bérard, Vikani, canabenses, consistentes..., 67nn.; P. Kovács, *Consistentes intra leugam...*, 45, choć błędnie wymienia Novae wśród obozów bez *vicus*.

⁵⁴ P. Leveau, op. cit., s. 466–467.

⁵⁵ Th. Mommsen, op. cit., s. 313.

cywilnego, z własną *quasi*-municypalną administracją, lecz położone na rozległym terytorium wojskowym i podlegające władzy legata legionu⁵⁶. F. Vittinghoff także wskazywał na *quasi*-municypalne władze osiedla i choć dopuszczał możliwość ich nadzoru przez legata legionu, uważał je za osiedla niepodlegające armii⁵⁷. Obecnie uważa się, że administracja *canabae* leżała faktycznie w rękach ludności cywilnej⁵⁸, ale tylko niektóre *canabae*, odgrywające szczególną rolę w administracji prowincjonalnej, mogły osiągnąć rangę *municipium* już za panowania Hadriana⁵⁹. Osiedle położone w pewnej odległości od obozu (*vicus*) mogło z kolei bez przeszkód starać się o status *municipium*⁶⁰.

F. Bérard zebrał listę świadectw epigraficznych wymieniających terytoria przy jednostkach wojskowych⁶¹. W wielu przypadkach wymienieni są *cives Romani consistentes ad (castellum, canabas)*. Francuski uczony uważa, że chodzi tu *de facto* o terytoria osiedli cywilnych (*canabae, vici*) zarządzane przez organizacje obywateli rzymskich, analogiczne do władz municypalnych. Wydaje się jednak, że terytoria wymieniane w napisach miały status ziemi publicznej, zapewne należącej do cesarza (*solum Caesaris*)⁶², a wspomniane struktury samorządowe przynależne tym ziemiom (*consistentes*) zarządzały przede wszystkim zasobami ludzkimi.

Wiele zabytków epigraficznych wymienia urzędników magistratu w kontekście *territorium*. Jednym z takich zabytków jest ołtarz odkryty w Regensburgu, początkowo forcie, a od czasów wojen markomańskich (ok. 179 r.) obozie legionu III Italskiego. Ołtarz wystawił Wulkanowi *aed(ilis) territor(ii) contr(ibuti ?) et k(anabarum ?) R(eginensium ?)*⁶³. Jeśli odczytanie napisu jest właściwe, funkcja edyła dotyczyła by dwóch wyraźnie rozdzielonych jednostek: *territorium contributum*, które można uznać za terytorium legionu III Italskiego oraz *canabae*. Problem w tym, że *canabae* przynależało do wymienionego oddzielnie terytorium, a termin *contributum* w zabytkach epigraficznych pojawia się niezwykle rzadko⁶⁴. J.E. Bogaers zaproponował nową lekturę napisu, który mówiłby o *aed(iles) territor(ii) contr(ibuti ?) et ektr(anei) czy ektr(arii)*, bądź *e(x)tr(anei)*, czyli ziemiach poza *imperium*, to jest po drugiej stronie Dunaju⁶⁵. F. Bérard uważa, że mowa o terytorium „odziedziczonym” po poprzednim oddziale pomocniczym, i raczej odrzuca taką lekturę, zakładając, że chodzi jednak o *k(anabae) R(eginense)* lub nawet *k(astra) R(egina)* oraz czyta skrót *contr[---]* jako *contr(ibuti)*, a *territorium contributum* interpretuje jako ziemię powierzone władzom

⁵⁶ A. Schulten, op. cit., s. 501–503.

⁵⁷ F. Vittinghoff, *Die rechtliche Stellung...*, s. 301–303.

⁵⁸ Zob. literaturę podaną przez F. Bérarda (*Territorium legionis...*, s. 100).

⁵⁹ F. Bérard, *Vikani, canabenses, consistentes...*, 64; A. Tomas, *Living with the Army...*, s. 17.

⁶⁰ I. Piso, *Die Inschriften der Pfaffenberg...*

⁶¹ F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 88n.

⁶² Gajusz (*Inst. Comm. II 7*) wymienia ziemię prowincji jako należące do ludu rzymskiego (*solum populi Romani*) lub do cesarza (*solum Caesaris*). W przypadku prowincji przygranicznych z obsadą wojskową i namiestnictwem cesarskim (*legatus Augusti*) chodziłoby zapewne o tę drugą możliwość.

⁶³ CIL III 14370.10 = ILS 7111 = AÉ 1900, 70 = 1986, 534 = 1987, 792.

⁶⁴ Znany jest termin *adtributum*; F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 96.

⁶⁵ J.E. Bogaers, op. cit., s. 131; zgadza się z nim R. Wiegels, op. cit., s. 83 i przyp. 73.

canabae dodatkowo, poza normą⁶⁶. Być może *canabae* nie tylko było zarządzane przez cywilny samorząd, ale także mogło mieć własne terytorium⁶⁷, niezależnie od statusu ziemi. Taka rozdzielność może wynikać z faktu, że mowa o dwu różnych pod względem statusu prawnego jednostkach: *canabae* (na terytorium legionowym) oraz *territorium contributum*. Bardzo możliwe, że w tym wypadku istniał wspólny zarząd nad ziemią *canabae* i pobliskiego *vicus* o innym od ziem *canabae* statusie prawnym. W III wieku, kiedy wyryto napis, osiedla cywilne położone w pobliżu baz wojskowych musiały stawić czoła wzrastającemu zagrożeniu najazdami, czego skutkiem było wyludnienie osiedli położonych dalej od obozów i stopniowa ewolucja prowadząca do powstania miast późnoantycznych.

Wydaje się więc, że *territorium* wymieniane w inskrypcjach odnoszących się do *canabae* i ich magistratu nie było ani ziemią stanowiącą własność armii, ani terytorium należącym do *canabae* w sensie prawnym⁶⁸. Skoro ziemie cesarskie (*solum Caesaris*) w prowincjach zarządzanych przez legatów cesarskich miały status *de facto* ziem publicznych, wojsko pełniłoby funkcję zarządcy i głównego użytkownika tych ziem, bez prawa własności. Samorząd *canabae*, przynajmniej w I i II wieku, ograniczałby się do zarządzania zasobami ludzkimi. Przypisanie ludności do takiego osiedla (*consistentes ad canabas*), czyli *de facto* do ziemi publicznej, miało z pewnością znaczenie dla określenia sposobu ich opodatkowania. Można założyć, iż z czasem struktury *quasi-municipalne* na tyle okrzepły, że osiedla takie mogły otrzymać prawa miejskie, a wtedy status tych ziem mógł ulec zmianie.

ORGANIZACJA PRZESTRZENI CANABAE I ICH FUNKCJA

Canabae zwykle znajdowały się wokół obozu, sięgając nadalej do fosy. Topografia niektórych baz wojskowych i ich okolic wskazuje jednak na to, że istniały wyjątki. Na przykład w Lambaesis w Afryce osiedle cywilne znajdowało się milę od obozu; podobnie drugie osiedle przy obozach w Apulum i Durostorum⁶⁹. Na lokalizację i rozmiary osiedla mogły mieć wpływ rozmaite czynniki, od topografii terenu i dostępu do wody pitnej po zmiany w lokalnym osadnictwie. Jeśli *canabae* faktycznie podlegały zarządowi legata lub prefekta obozu, to właśnie oni określiliby lokalizację osiedla⁷⁰.

⁶⁶ F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 96–98. Th. Mommsen (CIL) proponował *contr[ariu]* na oznaczenie ziem po drugiej stronie Dunaju, ale termin ten nie jest poświadczony epigraficznie. O. Bohn dopuszczał tylko lekturę *k[astrorum]* lub *k[astelli]*; zob. O. Bohn, op. cit., s. 32–33, przyp. 27. Wtedy napis należałoby datować na okres przed przybyciem legionu.

⁶⁷ F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 91–92; A. Tomas, *Living with the Army...*, s. 15.

⁶⁸ F. Bérard uważa znaki graniczne za oznaczenie prawa własności armii do terytorium legionowego. Zob. F. Bérard, *Territorium legionis...*, s. 100.

⁶⁹ I. Piso, *Die Inschriften vom Pfaffenberg...*; A. Tomas, *Living with the Army...*, s. 13, 110ff.

⁷⁰ F. Vittinghoff, *Die rechtliche Stellung...*, s. 304; B. Campbell, *The Roman Army 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, London–New York 1994, s. 141.

Zwykle obozy miały powierzchnię 17–25 ha, lecz wielkość obozu nie przekładała się na wielkość *canabae*, a w wielu przypadkach wciąż nie została ustalona. Największe osiedla przyobozowe zajmowały do 100 ha, strukturalnie przypominając miasta. Jako że mieszkańcy *canabae* najprawdopodobniej nie mogli posiadać na własność ziemi położonej wokół obozu, więc możliwe, że musieli dzierżawić ją od państwa⁷¹. Przedmiotem dzierżawy mogły być także budowle publiczne i prywatne⁷². W obrębie tych osiedli znajdowało się wszystko to, co w miastach w interiorze: amfiteatr, łaźnie, place, domy mieszkalne, które – jak podaje Tacyt – budowano w taki sam sposób jak w miastach⁷³.

Rozplanowanie osiedli przy obozach legionowych nie jest tak dobrze rozpoznane jak osiedli przy fortach oddziałów pomocniczych⁷⁴. Jak wykazał niemiecki badacz Sebastian Sommer, który przeanalizował rozplanowanie osiedli przyfortecznych, ich położenie i rozplanowanie nie było przypadkowe, a więc także w *canabae* możemy spodziewać się pewnych reguł⁷⁵. Niemniej ukształtowanie terenu, dostęp do arterii wodnych i dróg, dostęp do wody pitnej itd. musiały mieć wpływ na rozwój osadnictwa wokół obozu.

Zazwyczaj *canabae* miały formę otwartego miasta otaczającego ufortyfikowaną bazę wojskową. Zdarzało się jednak, że także samo osiedle było otoczone rowami obronnymi (Deva), palisadą (Noviomagus), a z czasem nawet murami obronnymi (Viminacium, Argentorate)⁷⁶. W Deva, oprócz rowów i ścieżki dla patroli (*berma*), obóz i *canabae* rozdzielał pas pustej przestrzeni o szerokości około 150 m⁷⁷. Zabudowania zwykle rozciągały się wzdłuż ulic wychodzących od *porta principalis dextra* i *sinistra* oraz *porta praetoria*, podczas gdy okolice *porta decumana* raczej nie były zasiedlane⁷⁸. Sieć ulic bywała nieregularna bądź regularna, z prostopadłe

⁷¹ F. Vittinghoff, *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien* [w:] *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Hrsg. M. Clauss, W. Haarnagel, K. Raddatz, Neumünster 1968, s. 136; Mócsy, *Das Problem der militärischen...*, 165ff.; F. Vittinghoff, *Das Problem des Militärterritoriums...*, 111ff.; I. Piso, *Die Inschriften vom Pfaffenberg...*, s. 138; por. P. Ørsted, *Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman Imperial Administration and the Lease System in the Danubian Provinces from the First to the Third Century A.D.*, Copenhagen 1985, s. 172.

⁷² J. Reynolds, *Cities* [w:] *The Administration of the Roman Empire (241 BC–AD 193)*, ed. D. Braund, Exeter Studies in History, 18, Exeter 1988, s. 20–21.

⁷³ Tac. *Hist.* IV 22.

⁷⁴ C.S. Sommer, *The Military vici of Roman Britain*, British Archaeological Reports, British Series, Oxford 1984; por. N. Hanel, *Military Camps, canabae, and vici. The Archaeological Evidence* [w:] *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford 2007, s. 411.

⁷⁵ Taką samą obserwację poczynił P. Carrington, zob. *Excavations at Chester. The Western and Southern Roman Extramural Settlements. A Roman Community on the Edge of the World. Excavations 1964–1989 and Other Investigations. Site Reports by S. Ward, D.J.P. Mason and J. McPeake*, British Archaeological Reports, British Series, 533, eds. P. Carrington, C. Appleby, A. Heke, Oxford 2012, s. 312.

⁷⁶ H. von Petrikovits, *Die Canabae Legionis* [w:] *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829–1979*, Mainz 1981, s. 172–173.

⁷⁷ *Excavations at Chester...*, s. 308.

⁷⁸ C.J. Lyes, *In What Ways do the Archaeological Characteristics of Canabae and Vici Differ from Those of Fully-fledged Towns?*, 2000, <http://www.ancientworlds.net/aw/post/154737> (dostęp: 15.07.2015).

krzyżującymi się arteriami⁷⁹; możliwe, że zależało to od charakteru danego kwartału ulic (*vicus canabiarum*). Osiedla miały swoje „lepsze” i „gorsze” miejsca, a co za tym idzie – lepsze i gorsze zaopatrzenie w wodę oraz kanalizację⁸⁰. Wciąż nie wiadomo, czy akwedukty zaopatrujące obóz były pilnie strzeżone i prowadzone wyłącznie dla jednostki, czy też mogły dostarczać wody cywilnym mieszkańcom *canabae* lub też tylko niektórym budynkom *extra muros castrorum*⁸¹. Cmentarze rozciągały się zwykle wzdłuż dróg, w pewnej odległości od osiedla. Niektóre budynki użyteczności publicznej należały do stałych elementów topografii, na przykład amfiteatr, łaźnie czy otwarte miejsca handlu. Uwagę zwraca fakt, że w ani jednym dotąd zbadanym osiedlu tego rodzaju nie odkryto centrum administracyjno-religijnego z kurią, bazyliką czy główną świątynią, tak jak to było w „cywilnych” miastach interioru⁸².

Zasadnicza funkcja osiedli typu *canabae* czy *vici* polegała na dostarczaniu dóbr i usług armii, stanowiących uzupełnianie dostaw państwowych. Lokalizacja miejsc wytwórczości i handlu na terenie osiedli przyobozowych jest jednak kwestią bardziej złożoną. Miejsca dostaw i dystrybucji produktów lokowano nie tylko poza obozem, ale także wewnątrz murów⁸³. Możliwe, że do I wieku n.e. handlowcy mogli również sprzedawać swoje produkty na terenie bazy wojskowej, choć taką aktywność uważano za szkodliwą dla dyscypliny wojskowej i porządku na terenie jednostki⁸⁴. Niemniej system zaopatrzenia armii rzymskiej okresu pryncypatu, w którym zamówienia na wiele produktów realizowano indywidualnie, wymagał osobistego zaangażowania żołnierzy. Zachowane dokumenty, między innymi z fortu Vindolanda na terenie Brytanii, świadczą o tym, że żołnierze nie tylko kupowali dla siebie, lecz

⁷⁹ E. Evans, *The Caerleon Canabae*, Britannia Monograph Series, 16, London 2000, fig. 125; C.J. Lyes, op. cit.

⁸⁰ A. Tomas, *Connecting to Public Water. The Rural Landscape and Water Supply of Lower Moesia*, „Archaeologia Bulgarica” 2011, 15/2, s. 59–72; eadem, *Pachnące miasta czy slumsy? Urządzenia sanitarne w cywilnych osiedlach przy rzymskich bazach wojskowych* [w:] *Czystość i brud. Higiena w starożytności*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2013, s. 145–150; *Excavations at Chester...*, s. 307.

⁸¹ A. Tomas, *Connecting to Public Water...*

⁸² H. von Petrikovits, *Die Canabae Legionis...*, s. 171.

⁸³ Polyb. VI.30–31; Fl. Joseph. *B. Iud.* 3.83; R.O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Cleveland, OH 1971, s. 200, no. 51, II, 13. Zdaniem R.W. Daviesa, zwrot *pro quintanesio* [in No. 9, 23] być może należy rozumieć jako straż lub wartę (*procubitu*?) trwającą pięć dni lub dozór rynku obozowego (*quintana*); zob. R.W. Davies, *Review of Roman Military Records on Papyrus by Robert O. Fink*, „Journal of Roman Studies” 1972, 62, s. 190–192, 191. Liv. 41.2.11; zob. OLD, s. 1557. O rozumieniu terminu *ἀγορά*, zob. J. Roth, op. cit., 100. Etymologia pojęcia kantyna (ang. *canteen*, fr. *cantine*, it. *cantina*) w znaczeniu “cuisine et lieu de distribution des vivres d’une troupe en campagne” jest często wywodzona od łacińskiego słowa *quintana*, choć nie jest to oczywiste i podawane w wątpliwość przez niektórych badaczy; zob. *Cantine* [w:] *Dictionnaire de la langue française (Littré) after Amédée Tardieu’s printed edition, Le Trésor de la langue française informatisé*, <http://atilf.atilf.fr/> (dostęp: 2.04.2016); *Cantina* [w:] O. Pianigiani, *Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana*, 1907, <http://www.etimo.it/> (dostęp: 2.04.2016).

⁸⁴ J. Roth, op. cit., s. 99–100; B. Campbell, *The Roman Army 31 BC–AD 337...*, s. 30–31, no. 36 (papyrus z Karanis; tłum. B. Campbell).

także zawierali kontrakty dla jednostki⁸⁵. Takie działania wymagały zarówno ich aktywności poza murami obozu, jak i pomocy ze strony mieszkańców *canabae*, służących czy nawet niewolników⁸⁶.

Obszaru poza obozem nie zabudowywano wyłącznie budowlami cywilnymi. Zarówno amfiteatr, jak i *campus* były dużymi obiektami użytkowymi przez żołnierzy. Choć ich podstawowe funkcje wiązały się z życiem jednostki, z pewnością wspomniane budynki gościły również przedstawiciele mieszkańców osiedla, a więc były miejscami, gdzie spotykała się społeczność wojskowa i cywilna. Tego rodzaju miejsc *extra muros castrorum* istniało więcej. Do nich należały także łaźnie i miejsca kultu. W kulturze rzymskiej korzystanie z łaźni stanowiło bodaj najważniejszy codzienny element spędzania wolnego czasu wśród innych ludzi. Niemal wszystkie bazy wojskowe miały własne łaźnie, czasem bardzo rozległe. Uczęszczanie do łaźni było nie tylko wymogiem higieny, lecz także elementem integrującym, a przy okazji romanizującym. Łaźnie publiczne istniały również na terenie każdego osiedla położonego *extra muros* i w wielu przypadkach znajdowały się one blisko murów bazy wojskowej. Z pewnością były więc miejscem spotkań, i to nie tylko towarzyskich, lecz także biznesowych, odgrywając przy tym niesłychanie istotną rolę społeczną. Życie religijne również stanowiło ważną sferę unifikacji ludności. O ile cywile raczej przejawiali aktywności w życiu jednostki, o tyle wojskowi nierzadko pojawiają się jako wystawcy pomników w *canabae* i *vici*. Co więcej, niektóre kultury, na przykład mitraizm, sprawowano wyłącznie poza murami fortów i obozów. Takie kongregacje religijne składały się z ludności cywilnej i żołnierzy, którzy przekazywali sobie wzajemnie doświadczenia i obyczaje.

***

Odtworzenie zasięgu ziem kontrolowanych przez armię w okresie podboju, organizacji prowincji i zarządzania nimi jest niezwykle trudne ze względu na charakter źródeł (stemplowane materiały budowlane i inskrypcje) i możliwe ich użycie także poza obszarem kontrolowanym przez wojsko. Z pewnością jednak armia musiała dysponować terenem, z którego mogła swobodnie korzystać, zarówno ze względów aprowizacyjnych, jak i czysto militarnych, związanych z utrzymaniem żołnierzy w dobrej kondycji i gotowości. Obszar pozostający pod kontrolą jednostek wojskowych raczej nie opierał się na galijskim systemie miar i nie był wyznaczony okręgiem o promieniu jednej leugi. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że obszar wokół obozu wyznaczano odległościami wzdłuż dróg i nierzadko było to półtorej mili rzymskiej, co odpowiadało jednej leudze.

Wokół obozów legionowych i fortów powstawały osiedla cywilne różnej rangi i wielkości, najczęściej na surowym korzeniu. Model: *castra* + *canabae* + *vicus*, tworzący zjawisko tak zwanego dualizmu osadniczego, nie jest modelem, który zaistniał

⁸⁵ J. Roth, op. cit., s. 99; A. Tomas, *Living with the Army...*, s. 18.

⁸⁶ J. Roth, op. cit., 110–111; R. Alston, *Soldier and Society in Roman Egypt. A Social History*, London–New York 1998, s. 111; A. Tomas, *Reading Gender and Social Life in Military Spaces*, „Światowit” 2011, 49/A, 2009–2010, s. 139–152, 148–149.

wszędzie i w takiej samej formie, zarówno w odniesieniu do odległości pomiędzy osiedlami, jak i liczby punktów osadniczych wokół obozu. Co więcej, możliwe, że *canabae* to termin techniczny oznaczający więcej niż jeden *vicus*, to jest kwartał ulic. Lokalizacja osiedli na lub poza terytorium zarządzanym przez wojsko z pewnością wiązała się jednak z ich statusem prawnym, administracyjnym, a co za tym idzie – możliwością uzyskania statusu municypalnego. Mieszkańcy nieposiadający praw własności do ziem, na których mieszkali, mogli mieć własne władze „quasi-municypalne”, które zarządzały zasobami ludzkimi, lecz nie ziemią.

Choć *canabae* miały często formę większych miasteczek lub nawet miast, ich podstawowe funkcje wiązały się z działalnością usługową i rzemieślniczą, a zatem nie generowały potrzeby użytkowania większego arealu pól uprawnych czy łąk. Wojsko, mając do dyspozycji pastwiska, a także środki i dobra pochodzące z podatków i systemu potrąceń, a później annony, było w stanie skutecznie zorganizować zaopatrzenie, choć wymagało to zaangażowania poszczególnych żołnierzy i z pewnością wiązało się z częstymi delegacjami oraz znaczącym zmniejszeniem stanu osobowego jednostki.

Organizacja przestrzeni *canabae* i *vici* wojskowych odzwierciedla w dużej mierze ich funkcje i istotną rolę romanizacyjną. Oprócz miejsc wytwórczości i handlu, osiedla przy bazach wojskowych były miejscami, gdzie wojskowi mogli spędzić czas z cywilami. W najważniejszych obiektach, takich jak amfiteatr, *campus*, łaźnie i miejsca kultu, dochodziło do spotkania i unifikacji społeczności wojskowej i cywilnej. Wymienione budowle są też niemal zawsze obecne w osiedlach przyobozowych. Ten aspekt jest chyba najistotniejszy z punktu widzenia interakcji społecznych i akulturacji, stanowiących podstawę procesu powstania społeczności prowincjonalno-rzymskich. Choć organizacja przestrzeni osiedli przyobozowych wydaje się bardziej chaotyczna niż organizacja cywilnych miast interioru, z pewnością ich rozplanowanie i rozwój nie były dziełem przypadku, lecz konsekwencją złożonych procesów politycznych, administracyjnych, logistycznych, ale przede wszystkim społecznych. Ich „odcyfrowanie” dzięki badaniom archeologicznym może dostarczyć niezwykle ciekawych wniosków dotyczących romanizacji ludności prowincji rzymskich, ale także powstawania społeczności pograniczy.

SKRÓTY BIBLIOGRAFICZNE

AÉ – *L'année épigraphique*

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

DAGR – *Dictionnaire des Antiquites grecques et romaines*, eds. Ch. D'Areberg, E. Saglio, 1877–1919.

DE – *Dizionario epigrafico di antichità romane*, ed. E. de Ruggiero, Roma 1895.

Ernout-Meillet – A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, Paris 1932 (2001).

- Liddell, Scott – H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir H. Stuart Jones, with the assistance of R. McKenzie, Oxford 1940.
- OLD – *Oxford Latin Dictionary*, eds. A. Souter et al., Oxford 1968.
- TLL – *Thesaurus Linguae Latinae*, online, De Gruyter, (<http://www.degruyter.com/database/content?dbid=tll&dbsource=%2Fdb%2Ftll>) (dostęp: 20.10.2016).
- Walde-Hofmann – A. Walde, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl., bearb. bei J.B. Hoffmann, Heidelberg 1938.

BIBLIOGRAFIA

- Alföldy G., *Die Verbreitung von Militärziegeln im römischen Dalmatien* [w:] *Epigraphische Studien. Sammelband*, vol. 4, Bonn 1967, s. 44–51.
- Alston R., *Soldier and Society in Roman Egypt. A Social History*, London–New York 1998.
- Baatz D., *Kommandobereiche der Legionslegaten*, „Germania” 1989, 67, s. 169–178.
- Bérard F., *Territorium legionis: camps militaires et agglomérations civiles aux premiers siècles de l’empire*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 1992, 3, s. 75–105.
- Bérard F., *Vikani, canabenses, consistentes: remarques sur l’organisation des agglomérations militaires romaines* [w:] *L’epigrafia del villaggio*, éd. A. Calbi, A. Donati, G. Poma, Collana di epigrafia e di antichità, 12, Bologna 1993, s. 61–90.
- Beschaouch A., *Éléments celtiques dans la population du pays de Carthage*, „Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 1979, 123/3, s. 394–409.
- Bogaers J.E., *Regensburger Rätsel* [w:] *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen, 1983*, Stuttgart 1986, s. 127–134.
- Bohn O., *Rheinische Lagerstädte*, „Germania” 1926, 10, s. 25–36.
- Botteri P., *La définition de l’ager occupatorius*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 1992, 3, s. 45–55.
- Campbell B., *The Roman Army 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, London–New York 1994.
- Campbell B., *The Writings of the Roman Land Surveyors. Introduction, Text, Translation and Commentary*, London 2000.
- Davies R.W., *Review of Roman Military Records on Papyrus by Robert O. Fink*, „Journal of Roman Studies” 1972, 62, s. 190–192.
- Doneus M., Gugl Chr., Doneus N., *Die Canabae von Carnuntum – eine Modellstudie der Erforschung römischer Lagervorstädte von der Luftbildprospektion zur siedlungsarchäologischen Synthese*, *Der Römische Limes in Österreich*, 47, Wien 2013.
- Elliott Th., *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, (Diss.), University of North Carolina, Chapel Hill 2004.
- Erdkamp P., *The Corn Supply of the Roman Armies during the Principate (27 BC–235 AD)* [w:] *The Roman Army and the Economy*, ed. P. Erdkamp, Amsterdam 2002, s. 47–69.
- Evans E., *The Caerleon Canabae*, *Britannia Monograph Series*, 16, London 2000.
- Excavations at Chester. The Western and Southern Roman Extramural Settlements. A Roman Community on the Edge of the World. Excavations 1964–1989 and Other Investigations. Site Reports by S. Ward, D.J.P. Mason and J. McPeake*, *British Archaeological Reports, British Series*, 533, eds. P. Carrington, C. Appleby, A. Heke, Oxford 2012.
- Fink R.O., *Roman Military Records on Papyrus*, Cleveland, OH 1971.

- Gonzenbach V. von, *Die Verbreitung der gestempelten Ziegel der im 1. Jahrhundert n. Chr. in Vindonissa liegenden römischen Truppen*, „Bonner Jahrbücher” 1963, 163, s. 76–150.
- Gugl Chr., *Leugengrenze und juristischer Status von canabae-Siedlungen [w:] Akten des 13. Österreichischen Archäologentages. Klassische und Frühgäaische Archäologie. Paris – London – Universität Salzburg vom 25. bis 27. Februar 2010*, eds. C. Reinholdt, W. Wohlmayr, Wien 2012, s. 413–420.
- Guillaumin J.-Y., *Sur quelques marqueurs de limite dans les Libri coloniarum*, „Dialogues d’histoire ancienne” 2004, 30/2, s. 101–113.
- Hanel N., *Military Camps, canabae, and vici. The Archaeological Evidence [w:] A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford 2007, s. 395–416.
- Hanel N., *Zur Frage des so genannten „Militärterritoriums“ in Niedergermanien [w:] Imperium und Romanisierung. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich*, Hrsg. A. Rubel, Konstanz 2013, s. 73–84.
- Harmatta J., *The Problem of the Juristic Conditions of Land in Pannonia [w:] Atti del Convegno Internazionale sul tema: I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo*, Roma 1974, s. 77–88.
- Kovács P., *Consistentes intra leugam [w:] Epigraphica, 1: Studies on Epigraphy*, „Hungarian Polis Studies” 2000, 6, s. 39–56.
- Kovács P., *Territoria, pagi and vici in Pannonia [w:] Studia Epigraphica in Memoriam Géza Alföldy*, eds. W. Eck, B. Feher, P. Kovács, Bonn 2013, s. 131–154.
- LeRoux P., *L’armée romain et l’organisation des provinces ibériques d’Auguste a l’invasion de 409*, Collection de la Maison de pays ibériques, 9, Paris 1982.
- Leveau P., *Territorium urbis. Le territoire de la cité romaine et ses divisions: du vocabulaire aux réalités administratives*, „Revue des Études Anciennes (Bordeaux)” 1993, 95/3–4, s. 460–471.
- Lyes C.J., *In What Ways do the Archaeological Characteristics of canabae and vici Differ from Those of Fully-fledged Towns?*, 2000, <http://www.ancientworlds.net/aw/post/154737> (dostęp: 15.07.2015).
- Mason D.J.P., *Chester. The canabae legionis*, „Britannia” 1987, 18, s. 143–168.
- Mason D.J.P., *Prata legionis in Britain*, „Britannia” 1988, 19, s. 163–189.
- Mehl A., *Eine private Weihung auf kaiserlichem Boden in Walheim am Neckar*, „Fundberichte aus Baden-Württemberg” 1986, 11, s. 259–267.
- Mócsy A., *Das Problem der militärischen Territorien im Donauraum*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” 1972, 20/1–2, s. 133–168.
- Mócsy A., *Il problema delle condizioni del suolo attribuito alle unità militari nelle province Danubiane [w:] I diritti locali nelle province romane, con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo (Convegno intern. Acc. Lincei, 1971)*, Rome 1974, s. 435–355.
- Mócsy A., *Das territorium legionis und die canabae in Pannonien*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” 1954, 3, s. 179–200.
- Mócsy A., *Zu den prata legionis [w:] Studien zu den militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Südwestdeutschland*, Hrsg. E. Merten, „Bonner Jahrbücher” 1967, Beihefte, 19, s. 211–214.
- Mommsen Th., *Die römischen Lagerstädte*, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie” 1873, 7, s. 303–305.

- Mrozewicz L., *Ze studiów nad rolą canabae w procesie urbanizowania terenów pogranicza reńsko-dunajskiego w okresie wczesnego cesarstwa* [w:] *Novae i kultura starożytna*, red. W. Pająkowski, L. Mrozewicz, *Balkanica Posnaniensia*, III, Poznań 1984, s. 285–297.
- Orejas A., *Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: civitates, tribut et ager mensura comprehensus*, „Dialogues d’histoire ancienne” 1999, 25/1, s. 159–188.
- Ørsted P., *Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman Imperial Administration and the Lease System in the Danubian Provinces from the First to the Third Century A.D.*, Copenhagen 1985.
- Petrikovits H. von, *Die canabae legionis* [w:] *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829–1979*, Mainz 1981, 163–175.
- Petrikovits H. von, *Kleinstädte und nichtstädtische Siedlungen im Nordwesten des römischen Reiches* [w:] *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters*, Hrsg. H. Jankuhn, [= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, 3. Folge, 101], Göttingen 1977, s. 86–135.
- Petrikovits H. von, *Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des Römischen Reiches* [w:] *Actes du VIIe Congrès International d’Épigraphie Grecque et Latine, Constanza, 9–15 septembre, 1977*, București–Paris 1979, s. 229–242.
- Petrikovits H. von, *Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945*, Cologne–Opladen 1960.
- Pianigiani O., *Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana*, 1907, <http://www.etimokit/> (dostęp: 2.04.2016).
- Piso I., *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum*, vol. I: *Die Inschriften*, Hrsg. W. Jobst, *Römische Limes in Österreich*, 41, Wien 2003.
- Piso I., *Die Inschriften vom Pfaffenberg und der Bereich der canabae legionis*, „Tyche” 1991, 6, s. 131–169.
- Poulter A.G., *Townships and Villages* [w:] *The Roman World*, vol. 1: 388–410, ed. J. Wachter, London 1987.
- Reddé M., *Fortified Farm* [w:] *Encyclopedia of the Roman Army*, vol. 2, ed. Y. Le Bohec, Chichester 2005, s. 389–413.
- Reynolds J., *Cities* [w:] *The Administration of the Roman Empire (241 BC–AD 193)*, ed. D. Braund, *Exeter Studies in History*, 18, Exeter 1988, s. 15–51.
- Roth J., *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.–A.D. 235)*, *Columbia Studies in the Classical Tradition*, 23, Leiden–Boston–Köln 1999.
- Rüger C.B., *Germania inferior: Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit*, Köln 1968.
- Schulten A., *Das territorium legionis*, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie” 1894, 29/4, s. 481–516.
- Sommer C.S., *Intra leugam. Canabae, Kastellvici und der Obergermanisch-raetische Limes* [w:] *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, eds. L. Ruscu et al., Cluj 2004, s. 312–321.
- Sommer C.S., *Kastellvicus und Kastell: Modell für die canabae legionis?*, „Jahresbericht der Gesellschaft pro Vindonissa” 1997, s.n., s. 41–52.
- Sommer C.S., *The Military vici of Roman Britain*, *British Archaeological Reports, British Series*, Oxford 1984.
- Speidel M.A., *Roman Army Pay Scales* [w:] *Heer und Heerschaft im römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*, *Mavors Roman Army Researches*, Bd. 16, Stuttgart 2009, s. 349–380.
- Speidel M.A., *The Soldiers’ Servantrs*, „Ancient Society” 1989, 20, s. 239–247.

- Tarpin M., *Organisation politique et administrative des cités d'Europe occidentale sous l'Empire*, „Revue d'études antiques” 2009, 80, s. 127–145.
- Tibiletti G., *Ager publicus e suolo provinciale* [w:] *Atti del Convegno Internazionale sul tema: I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo*, Roma 1974, s. 89–107.
- Tomas A., *Connecting to Public Water. The Rural Landscape and Water Supply of Lower Moesia*, „Archaeologia Bulgarica” 2011, 15/2, s. 59–72.
- Tomas A., *Inter Moesos et Thracas. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st–6th Centuries AD)*, Archaeopress Roman Archaeology, 14, Oxford 2016.
- Tomas A., *Living with the Army, I: Civil Settlements Near Roman Legionary Fortresses in Lower Moesia*, Warszawa 2017.
- Tomas A., *Pachnące miasta czy slumsy? Urządzenia sanitarne w cywilnych osiedlach przy rzymskich bazach wojskowych* [w:] *Czystość i brud. Higiena w starożytności*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2013, s. 139–154.
- Tomas A., *Reading Gender and Social Life in Military Spaces*, „Światowit” 2011, 49/A, 2009–2010, s. 139–152.
- Vittinghoff F., *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien* [w:] *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Hrsg. M. Clauss, W. Haarnagel, K. Raddatz, Neumünster 1968, s. 132–142.
- Vittinghoff F., *Das Problem des Militarterritoriums in der vorseverischen Kaiserzeit* [w:] *Atti del convegno internazionale sul tema: I dritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni quiridiche del suolo*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1974, s. 109–124.
- Vittinghoff F., *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris*, „Chiron” 1971, 1, s. 299–318.
- Wiegels R., *Solum Caesaris. Zu einer Weihung im römischen Walheim*, „Chiron” 1989, 19, s. 61–102.
- Willems W.J.H., H. van Enckevort, *Vlpiā Noviomagvs – Roman Nijmegen. The Batavian Capital at the Imperial Frontier*, JRA Supplement 73, Portsmouth 2009, s. 21–22 (Germania inferior: brak kontynuacji).